

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ԱՐԾԱԹՆԵՐՈՒ «ԴՐԱՄԱԳԻՒՏ» ՄԸ

Ներածական

Արեւմտեան Եւրոպայի բանասէրները, հիմնուած հոռմէական աղբիւրներու վրայ, ծանօթ էին Տիգրան Մեծի գործունէութեանց հետ: Առաջին անգամ, 1664 թուականին, Տիգրան Մեծի մակդիրը յիշուեցաւ Ե. Սպանհեմի¹ կողմէ. իսկ 1671ին առաջին անգամ իր չորեքդրամեանը տպուեցաւ նոյն հեղինակին մէկ ա՛յլ աշխատանքին մէջ²: Նուագագոյն երկու պատճառներ կան թէ ինչո՛ւ այս դրամը տպուեցաւ առաջին անգամ: Արտաշէսեան հարստութեան դրամներուն ծիրին մէջ, ինչպէս նաեւ Տիգրան Մեծի դրամներուն միջեւ, արժաթեայ չորեքդրամեանը ամէնէն հասարակն ու դրամահաւաքներուն կողմէ ամէնէն շատ փնտռուածն է՝ իր գեղեցկութեան, մեծութեան եւ ընդհանուր տեսքին պատճառաւ: Ըստ պատմաբան եւ դրամագէտ Ժազ դը Մորզանի, Տիգրան Մեծի չորեքդրամեանը Ասիոյ դրամներուն ամէնէն գեղեցիկ գոհարներու կարգին պէտք է դասել³:

Տիգրան Բ., որդին Տիգրան Ա.ի, պատանդ տարուեցաւ Պարթեւաստան, երբ Հայաստան ձախողեցաւ Պարթեւաստանի ներխուժման դէմ իր անյաջող պայքարէն: Տիգրան Ա.ի մահանալուն 95 Ն.Ք., Տիգրան Բ. ազատ արձակուեցաւ «Եօթնասուն հովիտներ»ուն փոխարէն, զոր Պարթեւաստան պահանջեց իրր փրկագին⁴:

Երբ Տիգրան պատանդ էր Պարթեւաստան, հոն չահեցաւ արքունի համակրանքը ու տիրացաւ պայքարելու, նուաճելու եւ քաղաքակրթութեան արուեստին: Ազատ արձակուելէ յետոյ ամուսնացաւ Պոնտոսի Միհրդատ 2. Եւպատորի դստեր, կցեց Փոքր Հայքը (Ծոփք) Մեծ

1. SPANHEM E., *Dissertatio de praestantia et usu numismatum antiquorum*, Լոով, 1664, էջ 115, 132, 137.

2. SPANHEM E., *Dissertationes de praestantia et usu numismatum antiquorum*, Ամսթեր-սամ, 1671, հատոր Ա., էջ 454-457.

3. ԴՐ ՄՈՐԳԱՆ Ժ., Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը, Պոթեր, 1947, էջ 112:

4. Հայ ժողովուրդի պատմութիւն, հատոր Ա., Երևան, 1971, էջ 556:

Իր առաջնակարգ, ընդարձակ եւ կանոնաւոր կորպուսին մէջ, Զարեհ Պտուկեան կը դասաւորէ Տիգրան Մեծի պատկանող մօտաւորապէս 200 չորեքդրամեան եւ 80 դրախմա, որոնք կը յատկացուին Անտիոքի եւ Արտաշատի զրամահատարաններուն⁹։ Պտուկեան, հիմնուած ակողմի դիմանկարին ու բեկողմի նշանագրերուն վրայ, կը դասաւորէ 36 չորեքդրամեաններու եւ 39 դրախմաներու տարբերակներ։ Պտուկեանի կորպուսը հիմնուած է թանգարաններու, սեփական ժողովածոներու, վաճառքի եւ աճուրդի զրուած ցուցակագրութեանց զրամներուն վրայ։ Իր կորպուսի չորեքդրամեաններուն մեծամասնութիւնը (աւելի քան 2/3ը) դասաւորուած են թիւ 17, 19, 20 եւ 21ի ներքեւ։ Զարդ Արտաշէսեան Հարստութեան եւ Տիգրան Մեծի զրամներու մասին հրատարակուած բոլոր բանասիրութեանց շարքին, Պտուկեանի բանասիրութիւնը ամէնէն մանրազնիւ, կանոնաւոր եւ խնամեալն է։ Սակայն եւ այնպէս, շատ նիւթեր չեն բացատրուած եւ բազմաթիւ հարցեր կը մնան անպատասխան։ Հետազոտութիւններ անհրաժեշտ են լուսարանելու համար ժամանակագրութիւնը, մենագիրները, դաշտի նշանագրերը եւ ա՛յլ հարցեր առ ի գոհացում բոլոր զրամագէտ բանասէրներու։

«Դրամագիւտ»ի մասին

Դրամագիւտեր մեծապէս կը սատարեն զրամագիտութեան յառաջդիմութեան։ Խումբին մէջ միատեղ յայտնաբերուած զրամները ուսումնասիրելով՝ նոր ասպարէզներ կը բացուին ճշտելու զրամներու ժամանակագրական չրջանը, տիրակալներու գոյութիւնն ու ժամանակագրութիւնը։ Ինչպէս նաեւ զրամագիւտ մը լոյս կը սփռէ երկրին տնտեսութեան ու կուտակուած հարստութեան մակարդակին, ընկերային կազմակերպութեան, հիմնարկներուն, արտաքին փաղաքականութեան, վաճառականութեան, մետաղագործութեան արուեստի եւ քաղաքակրթութեան մակարդակին վրայ։ Դրամագիւտերը ժամանակակից յիշատակներ են, որոնք անփոփոխ մեզի հասած են դարերու ընդմէջէն։

Վերջին տասնամակներու ընթացքին՝ Տիգրան Մեծի պատկանող զրամագիւտեր յիշուած ու տեղեկագրուած են։ Սակայն, դանձին կադմէն ներս չորեքդրամեաններ սակաւաթիւ եղած են։ Քննելով Տիգրանի արծաթեայ զրամներուն տեղեկութիւններն ու յիշատակութիւնները կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը․

9. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, Արտաշէսեան հարստութեան զրամները (յետ այսու ԱՀԴ), Վիեննա, 1983, թիւ 16-48, 50-87։

Գանձ 1. Սառնակունքի գանձը, կազմուած է 373 դրամէ: Մեծա-մասնութեամբ բաղկացած է 311 հռոմէական դրամէ: Տիգրան Բ.ի վերադրուած է 1 չորեքդրամեան եւ 7 դրախմա, Արտաւազդ Բ.ին արուած է 2 դրախմա¹⁰:

Գանձ 2. Արտաշատի գանձը, կազմուած է Տիգրան Բ.ի պատկանող 1 չորեքդրամեանէ եւ 27 դրախմայէ: Բոլոր դրախմաները, բացի մէկ դրախմայէ, արձանագրուած են «Արքայից արքայ Տիգրանի» յունա-տառ մակդիրով¹¹:

Գանձ 3. Նիւ Նորքցի վանառականի գանձը, կազմուած է Տիգրան Բ.ի պատկանող 1 չորեքդրամեանէ ու 22 պղնձեայ դրամէ¹²:

Գանձ 4. Ձ. Պտուկեանի գանձը, կազմուած է 34 կտորէ: Վերադրուած է հետեւեալներուն. Տրիրազ՝ 1 արծաթ դրամ, Միհրզատ Հայաստանի՝ 3 արծաթ դրամ, Կոմմագենէ՝ 4 պղնձեայ դրամ, Տիգրան Ա՝ 3 պղնձեայ դրամ, Տիգրան Բ՝ 6 չորեքդրամեան եւ 1 դրախմա ու 14 պղնձեայ դրամ, Արտաւազդ Բ՝ 1 պղնձեայ դրամ, Տիգրան Դ՝ 1 պղնձեայ դրամ¹³:

Գանձ 5. Վեներիկի Միսիթարեան գանձը, միայն յիշուած է Տիգրան Բ.ի 12 չորեքդրամեանի գիւտը¹⁴:

Գանձ 6. Ճ. Կէլքէֆեանի գանձը, միայն յիշուած է Տիգրան Բ.ի 6 չորեքդրամեանը, որ մէկ մասն է աւելի ուշ յիշատակուած 14 չորեքդրամեան դանձին¹⁵:

Գանձ 7. Թովուզի գանձը, բաղկացած է 102 եւ 62 կտոր դրամէ: Աստուցմէ 4ը (2 չորեքդրամեան, 2 դրախմա) վերադրուած է Տիգրան Մեծին¹⁶:

Անկասկած, վերոյիշեալ յայտնաբերումներէն զատ, գոյութիւն ունեցած են Տիգրանի դրամներուն պեղածոյ գիւտերը: Ոմանք լուելեայն իրենց ճամբան գտած են զէպի Արեւմուտք եւ պատահաբար ծախու դրուած են ամերիկեան կամ եւրոպական վաճառքի կամ աճուրդի «կատալոգ»ներուն մէջ: Նման փոքր գանձերու գիւտը յաճախ կը պատահի Հայաստան, Թուրքիա, Սուրիա, Լիբանան, Իրաք եւ Պարսկաստան: Ստորագրեալս թէ՛ լսած եւ թէ՛ աչքով տեսած է Տիգրան Մեծի

10. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ. Ա., Հայաստանի դրամական գանձերը, Երևան, 1973, 184 էջ, 70 տախտակ, բարձր 1:

11. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ. Ա., «Արտաշատի հայկական գանձը», Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Ա. շրջան, հատոր Դ., 1978, էջ 105-128, տախտակ XII-XIV:

12. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՆ, Տիգրան Մեծի պղնձեայ դրամներու դրամագիտ մը եւ Արտաշեսեան հարստութեան դրամագիտ մը, Լոս Անճելէս, 1991, էջ 20, գանձ Բ:

13. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՆ, Նշուած աշխատանք, էջ 26-29:

14. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՆ, Ա.Ն.Դ., Catalogue, էջ 9, թիւ 20:

15. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՆ, Ա.Ն.Դ., Catalogue, էջ 9, թիւ 20 եւ էջ 13, թիւ 44:

16. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Հ., «Հնագիտի օրագրից», Սովետական Հայաստան (օրաթերթ, 20 Օգոստոս 1957), թիւ 196, էջ 3:

չորեքդրամեանի ներկայութիւնը հայկական եւ օտար դրամներու հետ միատեղ՝ նոյն դրամագիտի մէջ: Դժբախտաբար Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներու քաղաքական օրէնքները չեն վարձատրեր անհատները՝ որոնք հնադրամներ կը գտնեն, այլ կառավարութիւնը կը պատժէ եւ իրենց ձեռքէն ձրի կը խլէ՝ առանց նիւթական վարձատրութեան: Հետեւեալը՝ ժողովուրդը կը դիմէ զաղտնապահութեան ու մաքսանենգութեան եւ բանասէր դրամագէտը չի՝ կրնար իմանալ դրամագիտին յայտնաբերման տեղագրութիւնը, թուականը եւ կազմին հարազատ քաղաքութիւնը:

Վերջերս գտնուած Տիգրան Մեծի արծաթեայ դրամներու գանձ մը (կամ քանի մը գանձեր), բաշխուած է հնադրամ վաճառող հաստատութեանց (1990): Ըստ վստահելի աղբիւրի մը, գանձը բաղկացած է 80 կտորէ¹⁷: Դրամագիտներու զաղտնապահութեան պատճառաւ, այս գանձին լրիւ քանակն ու ճիշտ յայտնաբերման վայրը կը մնայ անորոշ: Միեւնոյն ատեն, ո՛րեւէ դրամագիտական տուեալներ չքաղուած ու չտեղեկագրուած գանձը ցիրուցան եղած եւ տարածուած է դասական դրամներու վաճառականներուն եւ դրամահաւաքներուն: Ներկայ «դրամագիտ»ի ընտրոշ արժէքը աւելի աչքառու կը դառնայ, երբ նկատի ունենանք, որ ցարդ Զ. Պտուկեանի կողմէ դասաւորուած արծաթ դրամներու ընդհանուր քանակն է 200 չորեքդրամեան եւ 80 դրախմա՝ իսկ մեզի ծանօթ տեղեկագրուած ու յիշատակուած դրամագիտներու արծաթները՝ 37 չորեքդրամեան եւ 37 դրախմա:

Ներկայ աշխատանքը ձեռնարկ մըն է, որ կը ջանայ չըջանցել հայ դրամագիտութեան հանդէպ կատարուած այս անտարբեր վերաբերմունքը: Եթէ հայ դրամագիտութիւնը պէտք է զարգանայ եւ ընդարձակուի՝ դրամագիտներու եւ մեծ ժողովածուներու տուեալները անհրաժեշտ է որ զբանցուին, վերլուծուին եւ ուսումնասիրուին: Այս ցուցակագրութիւնը պատրաստելու համար դրամագիտական վաճառքի եւ աճուրդի ցուցակագրութիւններ քննուեցան՝ քաղելու անհրաժեշտ տեղեկութիւնները եւ վերականգնելու ընծայուած «դրամագիտ»ը: Տիգրան Բ.-ի արծաթ դրամներուն համար՝ չփում հաստատուեցաւ վաճառականներուն եւ դրամահաւաքներուն հետ, որոնք կրնային գնած ըլլալ նման հնադրամներ: Անտարակուսելի փաստ գոյութիւն չունի, թէ ցուցակագրութիւններէ քաղուած բոլոր դրամները կը պատկանին այս «դրամագիտ»ին: Ընդունելի է, թէ ներկայ ցուցակագրութիւնը կրնայ պարունակել դրամներ, որոնք դրամագիտին մաս կազմած չըլլան եւ պատկանած սեփական հաւաքածոյի մը կամ ալ վաճառականի մը պահեստին: Անկասկած, կան նաեւ «դրամագիտ»ի

17. ՍԱՐԵԱՆ Լ. Ա., «Three Unreported Tetradrachms of Tigranes the Great», Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Ա. շրջան, հատոր ԺԸ., 1992, թիւ 2, էջ 37-38:

պատկանող ա՛յլ զրամներ, որոնք մեր ուշադրութեանէն վրիպած կրնան ըլլալ: Հակառակ այս բոլոր թերութիւններուն, ներկայ յօդուածով ընծայուած գիտելիքները պիտի սատարեն ընդարձակելու մեր զրամագիտական հորիզոնները, քանի որ ներկայացուած «զրամագիտ»ը կը պարունակէ նոր գիմանկար մը, մենագիրներ, զաշտի նշաններ եւ անոնց կապակցութիւնները:

Յանկը չէ սպառած չուկային վրայ երեւցած հնազրամներու բոլոր նմոյշները: Բազմաթիւ ա՛յլ զրամներ նշմարուած են ցուցահանդէսներու մէջ եւ թերեւս ալ քանի մը վաճառքի եւ աճուրդի ցուցակագրութեանց մէջ, որոնք մեզի հասած չըլլան: Դժբախտաբար, կարելի չեղաւ քաղել ո՛րեւէ տուեալներ կամ նկարներ այս վրիպած զրամներու մասին: Բաւարար թող նկատուի յիշել, թէ այս քաղուածքէն զուրս մնացած զրամները չունին նոր տարրերակներ, հիմնականօրէն՝ հոս արձանագրուողներէն չեն տարբերիր:

«Դրամագիտ»ի դասաւորում

«Դրամագիտ»ը դասաւորուեցաւ ըստ 2. Պտուկեանի Արտաշէսեան հարստութեան զրամները երկին ուղղութեան, ուր դասաւորուած են Տրդրան Բ.ի վերագրուած 36 տարրեր չորեքդրամեաններ, կոխուած՝ Անտիոք եւ 39 զրախմաներ՝ Արտաշատ: Ներկայացուած բոլոր զրամները կ'ենթադրուի որ կը պատկանին այս «զրամագիտ»ին եւ դասաւորուած են ցուցակագրութեան մէջ: Աղիւսակ 1ի առաջին սիւնակը կու տայ զրամի իւրաքանչիւրին նշանակուած թիւը, երկրորդ սիւնակը՝ Պտուկեանի գիրքին վկայակոչուած թիւը. երբ անհրաժեշտ եղած է՝ Պտուկեանի երկու թիւերը միասեղ գործածուած են ներկայացնելու զրամին երկու կողմերուն լատագոյն նկարագրութիւնը: Երրորդ սիւնակը կ'ընծայէ զրամներուն ետեւի արձանագրութիւնը: Չորրորդ սիւնակը զրամներու ծանրութիւնն է: Հինգերորդ եւ վեցերորդ սիւնակները ցոյց կու տան զաշտին մէջի նշանագրերն ու միանգիրները: Եօթներորդ սիւնակը կը ներկայացնէ զրամի խումբին յատկացուած տառերը: Ութերորդ եւ իններորդ սիւնակները ցոյց կու տան ակողմի ու բեկողմի կնիքներուն տրուած թիւերը (անգոյգ թիւերը ակողմին, գոյգերը՝ բեկողմին): Վերջին սիւնակը ցոյց կու տայ, թէ զրամը ո՛ր ժողովածոյին կը պատկանի, կամ ալ նախապէս ո՛ր վաճառքի կամ աճուրդի ցուցակագրութեան մէջ յիշուած է: Դրախմաները ցուցակագրուեցան առանձին՝ աղիւսակ 2ին մէջ՝ աւելի պարզաբանուած ձևով, քանի որ բոլոր նմոյշները իրարմէ տարբեր են: Ցուցակագրուած զրամներուն նկարները զետեղուած են տախտակներուն վրայ:

Ձորերգրամեանները զատուեցան տասներեք հիմնական խումբերու (Ա-Խ), հիմնուած՝ ակոզմի դիմանկարին ու խոյրի ատամնե-րուն եւ իրենց բեկոզմի մենագիրներուն ու զաշտի նշաններուն վրայ: Դրախմանները զատուարուեցան ինը տարբեր խումբերու¹⁸:

ԴՐԱՄԻ ՏԻՊԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ձորեգրամեաններ

Ա1 Ակոզմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին պատանիի դիմանկարով դէպի աջ, մաքուր ածիլուած եւ գլխուն՝ մարգարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը: Խոյրին հինգ ատամները շինուած են իրարու վրայ նստած երկու գոհարներէ: Արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ուն ի վար կ'իջնեն: Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզկալը: Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական արծիւ, որոնք իրարու կը նային: Երիզակերպ հանգուցաւոր շրջափակ:

Բեկոզմ. Անտիոք քաղաքին Բախտը, աշտարակաձեւ թաղը զըլխուն, քողարկուած, ժայռի մը վրայ նստած, աջ ձեռքով արմաւենիի ճիւղ մը բռնած. ոտքերուն տակ՝ Որոնդէս գետի աստուածուծովինը մարմնացնող երիտասարդ մը կը լողայ դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Դաշտին մէջ արմաւենի ճիւղի աջին՝ Α: Ամենագիրը ժայռին վրայ: Դափնեպսակ շրջափակ:

Ա2 Ակոզմ. ԱՅի նման, երիտասարդի դիմանկարով:

Բեկոզմ. ԱՅի նման:

18. Իմ յատուկ շնորհակալութիւնները ձ. Կէվրէքեանին, Լ. Սարեանին, Ն. Ժամկոչեանին, Զ. Հաճինեանին, որոնք իրենց դրամները արամադրեցին նկարելու եւ ցուցակադրելու համար, ինչպէս նաեւ նկարիչ ձ. Բուշաքճեանին՝ Լ. Սարեանին բազմաթիւ դրամները նկարելուն համար: Շնորհակալութիւններս նաեւ Կրտսեկայ Նիւմիամաթիկ Գրուպ (ԿՆԱ, ԿՀ), Գերհարդ Հիրսշ (ԳՀ), Նիւմիամաթիկ Ֆայն Արթս (ՆՖԱ) եւ ա՛յլ հնադրամներու վաճառականներուն, որոնց վաճառքի եւ աճուրդի ցուցակադրութիւնէն բազմաթիւ դրամներ նկարուեցան:

- Բ1 Ակոզմ. Ա1ի նման, երիտասարդի զիմանկարով:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին՝ Θ տառը, Δ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Բ2 Ակոզմ. Ա1ի նման, չափահասի զիմանկարով:
- Բևկոզմ. Բ1ի նման:
- Գ Ակոզմ. Ա1ի նման, երիտասարդի զիմանկարով, բայց խոյրը ունի եռանկիւնաձև հինգ գագաթ:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին՝ Φ մենագիրը, $\mp$ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Դ1 Ակոզմ. Ա1ի նման, չափահասի զիմանկարով:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, առանց դաշտի նշանի, Σ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Դ2 Ակոզմ. Դ1ի նման:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, ժապաւէն արմաւենիի ճիւղը բռնող ձեռքին, առանց դաշտի նշանի, Σ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Ե1 Ակոզմ. Ա1ի նման, չափահասի զիմանկարով, բայց խոյրը ունի եռանկիւնաձև հինգ գագաթ:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, ժապաւէն արմաւենիի ճիւղը բռնող ձեռքին, առանց դաշտի նշանի, Σ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Ե2 Ակոզմ. Ե1ի նման:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, առանց ժապաւէնի, առանց դաշտի նշանի, Σ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Զ Ակոզմ. Ա1ի նման, երիտասարդի զիմանկարով, բայց խոյրը ունի եռանկիւնաձև հինգ գագաթ եւ աստղը վեց թև:
- Բևկոզմ. Ա1ի նման, առանց դաշտի նշանի, Σ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Է1 Ակոզմ. Ա1ի նման, երիտասարդի զիմանկարով, ետ քաշուած կզակ, փոքր եւ սրածայր քիթ, աչքը առանց բիրի, խոյրը ունի շատ բարձր եռանկիւնաձև հինգ գագաթ:

- Բեկողմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին՝ ∇ մենագիրը, առանց մենագրի ժայռին վրայ:
- Ի2 Ակողմ. Ի1ի նման:
- Բեկողմ. Ի1ի նման, դաշտի աջին՝ ∇ մենագիրը, առանց մենագրի ժայռին վրայ:
- Ը Ակողմ. Ա1ի նման, չափահասի դիմանկարով, բայց խոյրը ունի եռանկրկնաձև հինգ զագաթ:
- Բեկողմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին՝ $(\mid)$, + մենագիրը ժայռին վրայ:
- Թ Ակողմ. Ա1ի նման, վայելչակազմ չափահասի դիմանկարով, բայց խոյրը ունի եռանկրկնաձև հինգ զագաթ:
- Բեկողմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին H մենագիրը, ձախին՝ *, Δ, M:
- Ժ Ակողմ. Ա1ի նման, չափահասի դիմանկարով, բայց հինգ ատամները շինուած են իրարու վրայ նստած երկու գոհարներէ:
- Բեկողմ. Ա1ի նման, առանց դաշտի նշանի, 0 տառը ժայռին վրայ:
- Ի1 Ակողմ. Ա1ի նման, չափահասի դիմանկարով, բայց հինգ ատամները շինուած են իրարու վրայ նստած երկու գոհարներէ:
- Բեկողմ. Ա1ի նման, առանց դաշտի նշանի, Θ , Σ մենագիրները ժայռին վրայ:
- Ի2 Ակողմ. Ի1ի նման:
- Բեկողմ. Ի1ի նման, ժապաւէն արմաւենիի ճիւղը բռնող ձեռքին, դաշտի աջին՝ (կէտ) -, Θ մենագիրը ժայռին վրայ:
- Լ Ակողմ. Ա1ի նման, չափահասի դիմանկարով, բայց հինգ ատամները շինուած են իրարու վրայ նստած երկու գոհարներէ:
- Բեկողմ. Ա1ի նման, դաշտի աջին՝ Θ , Δ տառը ժայռին վրայ:
- Խ1 Ակողմ. Ա1ի նման, երիտասարդի դիմանկարով, բայց հինգ ատամները շինուած են իրարու վրայ նստած երկու գոհարներէ եւ արքայական ժապաւէնը ծալք ունի:

Բեկող. Այի նման, առանց դաշտի նշանի, A, M տառերը ժայռին վրայ:

Խ2 Ակողմ. Խ1ի նման:

Բեկողմ. Այի նման, առանց դաշտի նշանի, A տառը ժայռին վրայ:

Դրախմաներ

ա Ակողմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին գէպի աջ, գլխուն՝ մարդարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը: Խոյրին հինգ ժանիքները եռանկիւնաձեւ են: Արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ուն ի վար կ'իջնեն: Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզակալն: Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով որու ժամը 5ի վրայի թիւը վերածուած է ասուպի մը: Աստղի կողքերուն մէկական արծիւ չիկայ: Կէտաւոր չըջափակ:

Բեկողմ. Անտիոք քաղաքին Բախտը, աշտարակաձեւ թաղը գըլխուն, քողարկուած, ժայռի մը վրայ նստած, աջ ձեռքով արմաւենիի ճիւղ մը բռնած. ոտքերուն տակ՝ Որոնդէս գետի աստուածութիւնը մարմնացնող երիտասարդ մը կը լողայ գէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Դաշտին մէջ արմաւենիի ճիւղի աջին՝ Ռ: Դափնեպսակ չըջափակ:

բ Ակողմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին գէպի աջ, գլխուն՝ մարդարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը: Խոյրին հինգ ժանիքները եռանկիւնաձեւ են: Արքայական ժապաւէնը հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ուն ի վար կ'իջնեն: Թագի ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզակալը: Խոյրը զարդարուած է ութթեւանի աստղով՝ կողքերուն մէկական արծիւ, որոնք իրարու կը նային: Կէտաւոր չըջափակ:

Բեկողմ. Արտաշատ քաղաքին Բախտը, աշտարակաձեւ թաղը գըլխուն, քողարկուած, ժայռի մը վրայ նստած, աջ ձեռքով արմաւենիի ճիւղ մը բռնած. ոտքերուն տակ՝ Արաքս գետի աստուածութիւնը մարմնացնող երիտասարդ մը կը

լողայ դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝
ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Բախտի
աջին արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ΕΛ տառերը, ճիւղին
ներքեւը՝ Δ տառը:

դ Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ΕΛ տառերը,
ճիւղին ներքեւը՝ Θ տառը:

դ Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ՀΛ տառերը,
ճիւղին ներքեւը՝ Η տառը, զրամի ստորաբաժնին՝ ΕΚ
տառերը:

ե Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ՀΛ տառերը,
ճիւղին ներքեւը՝ Η տառը, զրամի ստորաբաժնին՝ ΕC
տառերը:

զ Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ՀΛ տառերը,
ճիւղին ներքեւը՝ Ι տառը, զրամի ստորաբաժնին՝ ΕC
տառերը:

է Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ՀΛ տառերը,
ճիւղին ներքեւը՝ Λ տառը, զրամի ստորաբաժնին՝ ΕC
տառերը:

ը Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, արմաւենիի ճիւղին վերեւ՝ ՀΛ տառերը, զրամի
ստորաբաժնին՝ ΕC տառերը:

թ Ակողմ. բի նման:

Բեկողմ. բի նման, ոչ մէկ նշմարելի տառ:

Աղիւսակ 1. Յուցակագրութիւն Տիգրան Բ.ի չորեքդարամաններուն

թիւ ԱՀԳ	Բնկողմի խորագիր	կշիռ (կգ)	Գն Մն	Խմբ. Ա.Բ կողմ	Աղբիւր կնիք
01 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	16.37	Α	Δ	Ա.1 01 02 ԵՆ
02 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.82	Α	Δ	Ա.1 03 04 ԼԱ/ՃԲ
03 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.28	Α	Δ	Ա.1 05 06 ԿՆԱ XV-247
04 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.63	Α	Δ	Ա.1 05 08 ԿՆԱ XXVII-6
05 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.18	Α	Δ	Ա.1 05 10 ԼԱ/ՃԲ
06 19/17	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.66	Α	Δ	Ա.1 07 12 ԼԱ/ՃԲ
07 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.35	Α	Δ	Ա.1 07 12 ԿՀ XVIII-2-132
08 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.45	Α	Δ	Ա.1 09 14 ՉՀ
09 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.93	Α	Δ	Ա.1 09 16 ԿՆԱ XIV-197
10 19/17	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.28	Α	Δ	Ա.1 09 02 ԿՆԱ XXV-387
11 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ [Τ]ΙΓΡΑΝΟΥ	15.63	Α	Δ	Ա.2 11 18 ԵՆ
12 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ[Υ]	15.53	Α	Δ	Ա.2 13 20 ԳՀ 173-495
13 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.32	Α	Δ	Ա.2 15 22 ՉՀ
14 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.56	Α	Δ	Ա.2 15 22 ԼԱ/ՃԲ
15 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.49	Α	Δ	Ա.2 15 22 ԵՆ
16 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.08	Α	Δ	Ա.2 17 24 ԵՆ
17 19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.08	Α	Δ	Ա.2 19 26 ՉՀ
18 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.59	Θ	Δ	Բ.1 21 28 ԵՆ
<i>ակողմ՝ կրկին զարեւում ճակտին ու թիւին վրայ</i>					
19 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.08	Θ	Δ	Բ.1 21 30 ԵՆ
20 18/19	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.46	Θ	Δ	Բ.1 23 32 ԿՆԱ XX-171
21 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.39	Θ	Δ	Բ.1 25 34 ԵՆ
22 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.19	Θ	Δ	Բ.1 27 36 ԼԱ/ՃԲ
23 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.33	Θ	Δ	Բ.1 29 38 ԿՆԱ XXXI-292
24 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.79	Θ	Δ	Բ.1 29 40 ԿՆԱ XXXI-291
25 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.40	Θ	Δ	Բ.1 29 42 ԿՆԱ XXVII-8
26 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.54	Θ	Δ	Բ.2 31 44 ԿՆԱ XXXI-290
27 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.58	Θ	Δ	Բ.2 33 46 ԵՆ
28 18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.48	Θ	Δ	Բ.2 33 46 ԵՆ
29 18/19	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.55	Θ	Δ	Բ.2 33 48 ԿՆԱ XVI-203
30 18/19	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.42	Θ	Δ	Բ.2 35 50 ՃԿ
31 20/41S ¹⁹	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.63	Ω	Բ	Գ 37 52 ԵՆ

19. Այն դրամը, որ Զարեհ Պատկեանի կողմէ վկայակոչուած թիւին քիչ մը տարբերութիւն ունի, ստացած է «S» տառը Պատկեանի թիւին կողքին:

թիւ ԱԶԳ	Բնկողմի խորագիր	կշիռ (կր)	Գճ ՄԳ	Խմբ. Ա-Բ կողմ Աղբյուր կմբ
32 20/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.62	Ω Ɔ	Գ 37 54 ԵՆ
33 20/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝ[ΟΥ]	15.22	Ω Ɔ	Գ 39 56 ԵՆ
34 20/41S	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟ[Υ]	15.10	Ω Ɔ	Գ 39 56 ԼՍ/ՃԲ
35 20/41S	[Β]ΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.27	Ω Ɔ	Գ 41 58 ԼՍ/ՃԲ
36 20/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.23	Ω Ɔ	Գ 43 60 ԼՍ/ՃԲ
37 20/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	—	Ω Ɔ	Գ 43 62 ԿԿԷ IV 93-8
38 35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟ[Υ]	16.02	Ω Ɔ	Գ 45 64 ՆՖԱ XXXI-294
39 35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.96	Ω Ɔ	Գ 45 66 ՆՖԱ XXXI-293
40 35/41S	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	—	Ω Ɔ	Գ 45 68 ԹԿ 98-666
41 35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟ[Υ]	15.58	Ω Ɔ	Գ 47 70 ԿՆԱ XXVII-9
42 22/23	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.50	Σ	Դ1 49 72 ԳՀ 175-517

բնկողմ՝ կրկին զարնուած

43 22/23	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.42	Σ	Դ1 51 74 ԳՀ 173-496
44 22	[ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.31	Σ	Դ2 53 76 ԳՀ 171-435
45 22	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.31	Σ	Դ2 55 78 ՃԿ
46 23S/21	ΒΑΣΙΛΕΩΣ [Τ]ΙΓΡΑΝΟΥ	15.38	Σ	Ե1 57 80 ԵՆ
47 23S	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.60	Σ	Ե2 57 82 ԵՆ
48 23S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.43	Σ	Ե2 57 84 ԳՀ 174-371
49 23S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.40	Σ	Ե2 57 84 Ֆ
50 23	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.61	Σ	Ե2 59 86 ՍՆԱ 92 7007

ակողմ՝ զարգարուած արքայական ժառանգէն

51 22/23	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.95	Σ	Ե2 61 88 ՉՀ
52 22S/23	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.26	Σ	Ջ 63 90 ԼՍ

ակողմ՝ վեց թեւանի աստղ խոյրին վրայ (*)

53 24	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	16.21	Դ	Է1 65 92 ԳՀ 175-519
54 24	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.44	Դ	Է1 65 92 ԿՀ XVI-1-136
55 24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.36	Դ	Է1 65 92 ՃԿ
56 24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.86	Դ	Է1 65 94 ՆԺ
57 24	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.48	Դ	Է1 65 96 ՃԿ
58 24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.77	Դ	Է1 65 98 ԵՎ Spr 93-76
59 24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.82	Դ	Է1 65 100 Հ1 64-303
60 24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.89	Դ	Է1 65 102 ԿՆԱ XXVII-7
61 25	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.98	Շ	Է2 65 104 ՆՖԱ XXIX-176
62 25	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.59	Շ	Է2 65 104 ԵՆ
63 26	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.21	Փ +	Ը 67 106 ՃԿ

քիմ. ԱՀԳ	Բնկողմի խորագիր	կշիռ (կր)	ԳԳ ՄԵ	Խմբ. Ա.Բ կողմ Աղբիւր կնիք
64 29S	[B]ΑΣΙΑΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.56	*Δ,Μ,Η Թ	69 108 ԵՆ
<i>բնկողմ՝ կրկին զարնուելու հետքերը, ΜΜ</i>				
65 29S	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.39	*Δ,Μ,Η Թ	69 108 ԵՆ
66 33	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.68	α,Σ Ժ	71 110 ՆՖԱ. XXVIII-760
67 33S	[BA]ΣΙΑΕΩ[Σ] [T]ΙΓΡΑΝΟΥ	15.37	Θ,Σ Ի1	71 112 ԿՆԱ. XX-173
68 33S	ΒΑΣΙΑΕ[ΩΣ] ΤΙΓΡΑΝ[ΟΥ]	15.07	Θ,Σ Ի1	73 114 ԼԱ
69 33S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.26	Θ,Σ Ի2	73 116 ԼԱ
70 34	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.02	Θ H	Լ 75 118 ԿՆԱ. XVIII-194
71 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.89	Α,Μ Խ1	77 120 ԹԼ 1992-156
72 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.86	Α,Μ Խ1	77 120 ՆՖԱ. XXVII-76
73 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.46	Α,Μ Խ1	77 120 ԵՆ
74 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.83	Α Խ2	77 122 ԿՆԱ. XX-172
75 28S	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.18	Α Խ2	77 122 ԵՆ
76 28	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.49	Α Խ2	77 122 ԼԱ
77 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ [T]ΙΓΡΑΝΟΥ	15.58	Α Խ2	77 122 ԿՆԱ. XXVII-10
78 28S	[B]ΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.74	Α Խ2	77 124 ԳՀ 175-518

Աղիւսակ 2. Ցուցակագրութիւն Տիգրան Բ.ի դրախտաներուն

քիմ. ԱՀԳ	Բնկողմի խորագիր	կշիռ (կր)	ԳԳ	Խմբ. Աղբիւր
79 49	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.99	Ո	ա ՆՖԱ. XXV-216
<i>ակողմ՝ ասուկ խոյրին վրայ</i>				
80 60	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.93	ΕΛ,Δ	բ ԵՆ
81 64S	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.74	ΕΛ,ο	գ ԵՆ
82 75S	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.92	ՀΑ,Η,ΞΚ	դ ԳՀ 173-497
83 75	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	4.15	ՀΑ,Η,ΞC	ե ԿՆԱ. XXVII-11
84 76	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	4.13	ՀΑ,Ι,ΞC	զ ԶԿ
85 78S	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.76	ՀΑ,Λ,ΞC	է ԵՆ
86 83	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	4.00	ՀΑ,ΞC	ը ԵՆ
87 87	ΒΑΣΙΑΕΩΣ ΒΑΣΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.80		բ ԳՀ 163-495

Արժաթ դրամներու չափագիտութիւն

Քննելով Զարեհ Պտուկեանի Արտաշէսեան հարստութեան դրամները զիրքին չափագիտական տուեալները, կը նշմարենք թէ չորեք-դրամեաններու մեծամասնութեան ծանրութիւնը կը փոփոխուին 15 եւ 16 կրամի միջեւ, այսինքն՝ կշիռները ունին քանի մը կրամ ելեւէջ: Ամէնէն ծանր դրամը 16.42 կրամ է, որ կը գտնուի Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանը²⁰. Իսկ ամէնէն թեթեւը՝ 13.60 կրամ, Երեւանի Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանը²¹: Սոյն զիրքին մէջ կայ դրամ մը, որ ունի 5.1 կրամ կշիռ. ասիկա կարելի է անտեսել իբրեւ տպագրական սխալ մը²²: Ինչպէս նաեւ կան արծաթազօծ (fourrée) չորեքդրամեաններ, որոնց կորիզը կրնայ պղինձ ըլլալ. սակայն միայն մակերեսը արծաթ ունի. ասոնք ալ համեմատութեան ծիրէն դուրս պէտք է մնան²³:

Կրամ

Խումք

Քարտեզ 1. Զորեքդրամեաններու խումքերու համեմատութիւն

Աւրեմն, Տիգրան Մեծի արծաթ դրամներուն չափագիտութիւնը պարզ ու յստակ է եւ ունի որոշ կշիռ մը: Դրամահատներ ֆանագած են չորեքդրամեանները սահմանափակել ընդհանուր առմամբ 15 կրամէն

20. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, ԱՀԴ, ԹԻՒ 29:

21. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, ԱՀԴ, ԹԻՒ 21:

22. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, ԱՀԴ, ԹԻՒ 17:

23. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, ԱՀԴ, ԹԻՒ 43-48:

մինչև 16 կրամ բարձրորակ արծաթ մետաղով: Կատարել սերճահատությունը՝ այս կը ցուցադրուի աղիւսակ 3ին մէջ, ուր 76 չորեքդրամեանի 68 հատը (90%) ունի կշռի տարածում 15.01 կրամէն մինչև 16.00 կրամ²⁴: Չորեքդրամեաններու տասներեք խումբերը եւ իրենց միջինը գծուած է քարտէզ 1ին վրայ, ուր կարելի է նշմարել ու համեմատել, թէ միջինին կշիռները 15 եւ 16 կրամի միջեւ կը մնան:

Աղիւսակ 3. Չորեքդրամեաններու կշռի տեղաւորում

	14.00	14.26	14.51	14.76	15.01	15.26	15.51	15.76	16.01	16.26	
Տիպ	14.25	14.50	14.75	15.00	15.25	15.50	15.75	16.00	16.25	16.50	Գումար
Ա.				1	3	6	5	1		1	17
Բ.					2	6	4	1			13
Գ.	1	1			2		3	1	1		9
Դ.						4					4
Ե.						3	2				5
Ջ.				1		1					2
Լ.						3	1	5	1		10
Ը.					1						1
Թ.		1					1				2
Ժ.							1				1
Ի.					1	2					3
Լ.					1						1
Խ.					2	1	2	3			8
Գումար	1	2		2	12	26	19	11	2	1	76

Դրամային կշիռը ունի չորեքդրամեանի քառորդ ծանրութիւնը եւ մէկ կրամի չորսը ելեւէջ: Ամէնէն ծանր դրամման 4.61 կրամ է, իսկ թեթեւը՝ 3.22 կրամ: Երկուքն ալ կը պահպանուին Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի ժողովածոյին մէջ²⁵:

24. «Դրամագիտ»ի թիւ 37 եւ 40 դրամներու կշիռները անձանթի բլլալով, աղիւսակ 3էն դուրս մնացին:

25. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՆ, ԱՀԳ, թիւ 75 եւ 54, նոյն կարգով:

Վիեննայի Միխիթարեան Թանգարանին մէջ կան երեք շատ փոքր եւ թեթեւ դրամներ²⁶, որոնք պէտք է նկատուին բացառութեանց շարքին: Դրամահատներ ջանացած են դրաման սահմանափակել 4 կրամով: Քննարկուած «դրամագիր»-ի դրամաներուն կշիռը կը փոփոխուի 3.74 կրամէն մինչեւ 4.15 կրամ, ինչպէս կարելի է եզրակացնել աղիւսակ 2ի տուեալներէն:

Ուսումնասիրուած չորեքդրամեաններուն եւ դրամաներուն կըշիռները չեն հակասեր, այլ կը համաձայնին Զարեհ Պտուկեանի բանասիրութեան կորպուսին մէջ ցուցակագրուած դրամներու չափազիտական տուեալներուն²⁷:

Դիմանկարային արուեստ

Հայաստանի հին շրջանի դրամները յուշարձաններ եւ աղբիւրներ են հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ մշակոյթի արուեստին համար: Այս տեսակէտէն իր առաջնակարգ տեղը կը գրաւէ Արտաշէսեան հարստութեան դրամները եւ յատկապէս Տիգրան Մեծի եւ Արտաւազդ Բ-ի չորեքդրամեանները: Դրամներուն վրայ քանդակուած դիմանկարը, արքայական ծիրանին, դրամահատութեան ոճը, պատմական տուեալներու դրուագումը՝ հին ժամանակաշրջանէն մեղի հասած է մետաղագործութեան գեղարուեստին միջոցաւ, թէեւ ենթարկուած յունական մշակոյթի ազդեցութեան:

Տիգրան (140-55 Ն.Ք.) 45 տարեկան էր 95 Ն.Ք., երբ ժառանգեց Արտաշէսեան հարստութեան գահը: Ինք մահացաւ իւր ծերութեան մէջ 85 տարեկանին²⁸: Իր չորեքդրամեաններուն վրայի դիմանկարները կը պատկերացնեն արքան՝ իր կեանքի տարբեր հանգրուաններուն: Դիմանկարները ունին պատանիի անմեղ եւ սիրուն կեցածքը (Աղիւսակ 1, թիւ 1-10), վայելչակազմ երիտասարդի խրոխտ ու առնական արտայայտութիւնը (Աղիւսակ 1, թիւ 31-41), ինչպէս նաեւ չափահաս անձի խոհեմութիւնն ու հեռատեսութիւնը (Աղիւսակ 1, թիւ 63-69): Արդար ըլլալու համար պէտք է յիշել, թէ հակառակ որ Տիգրան հասուն մարդ էր երբ գահ բարձրացաւ, դրամներու կնիքներուն փորագրիչները քանդակած են իր դիմանկարը աւելի երիտասարդ կամ ալ Տիգրան չափ աւելի երիտասարդ դիմագիծի երեւոյթ ունեցած ըլլալու է քան թէ իր տարիքը: Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի ժո-

25. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, Ա.Ն., թիւ 75 եւ 54, նոյն կարգով:

26. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, Ա.Ն., թիւ 88-90:

27. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՀ, Ա.Ն., թիւ 16-87:

28. Հայկական սովետական համրագիտարան, Երևան, 1985, հատոր ԺԱ., էջ 697:

դովածոյին մէջ կը գտնուի չափազանց հազուադէպ չորեքդրամեան մը, արձանագրուած՝ «Արքայից Արքայ Տիգրանի» յունատառ մակդիրով, ունենալով ZΛ, A, ΞK մենագիրները: Ըստ Խ. Ա. Մուշեղեանի, այս դրամը զարնուած է 74 Ն.Ք., այսինքն երբ Տիգրան 66 տարեկան էր²⁹: Չորս անգամ մեծցուած այս նկարը կը ցուցնէ կորովի երիտասարդ Տիգրան մը, խրոխտ՝ առնական ու արքայական զիմագիծով: Տարի մը ուշ, 73 Ն.Ք. կտրուած (Փարիզի Ազգային Մատենադարանի ժողովածոյէն, մենագիրներ՝ HA, ΞK), չորեքդրամեանի մը վրայ «Արքայից Արքայ Տիգրանի» մակդիրով, դարձեալ Տիգրանը կը նշմարենք իր տարիքին անհամապատասխան չափահաս մարդու մը զիմագիծով³⁰:

Տիգրանի կիսանդրին կերտուած է մաքուր ածիրուած դէմքով՝ ըստ յունական աւանդութեան, գոհարազարդ բարձր խոյրով եւ արքայական ժապաւնով: Իր դրամներու ետին՝ Անտիոք քաղաքի զիցուհին նստած է Տիպիլոս լեռան վրայ, գլխուն բրգաձեւ թագ, ձեռքին արմաւենիի ճիւղ, ոտքերուն տակ Որոնդէս գետի անձնաւորումը՝ լողացող մարդու կերպարանքով: Տիգրան առաջին անգամ իր չորեքդրամեանին ետին դրուագեց Անտիոքի աշխարհաճշակ զիցուհին ոսկեզօծ բրոնզէ արձանը, քանդակուած՝ Սիկիոնի Եուտիչիաէսին կողմէ³¹:

Տիգրան Մեծի զիմանկարային արուեստը քննարկուած է քանիցս այս բնագաւառով զբաղող դրամագէտներու կողմէ՝ Ե. Թ. Նիւուէլ³², Գ. Կ. Ժեյկինս³³, Ժ. Բաբելոն³⁴, Գ. Ա. Տիրացեան³⁵, Ժ. Մ. Կ. Թոյնբի³⁶ եւ ուրիշներ: Հեղինակներու այս հոլլը կը նկատէ Տիգրանի չորեքդրամեանը զարնուած՝ ըստ յունական տիրապետող լատգոյն դրամահատութեան արուեստին: Դիմաքանդակը ունի դասական ներբութիւն մը եւ կը գերազանցէ նախորդ սելեւկեան վերջին թագաւորներու զիմանկարային արուեստը: Չեւով մը նուիրապետական, այսինքն զազափարապաշտ ու իրապաշտ գիծերը միաձուլուելով՝ կերտեցին ազնուականացած ու աստուածացած դիմանկար մը, որ դարերու ընդմէջէն անմահութիւն կը ճառագայթէ:

29. ՄՈՒՇԵԼԵԱՆ Խ. Ա., Հայաստանի դրամական գանձերը, Երեւան, 1973, էջ 48, տառակ չինգերոյդ տախտակ:

30. BABELON E., Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Փարիզ, 1890, տախտակ XXIX, թիւ 15:

31. HILL G. F., Historical Greek Coins, Լոնդոն, 1906, էջ 164:

32. NEWELL E. T., Royal Greek Portrait Coins, Բէյսիկ, Ուսթաւսիկ, 1937, էջ 56-59:

33. JENKINS G. K., Ancient Greek Coins, Նիւ Եորք, 1972, էջ 271-272, նկար 663-664:

34. BABELON J., Le portrait dans l'antiquité d'après les monnaies, Փարիզ, 1950, էջ 197, տախտակ VII, թիւ 7:

35. ՏԻՐԱՑԵԱՆ Գ. Ա., «Armenian Portrait Art in the Coins of Tigranes II and Artavasdes II», Հայ Դրամագիտական Հանդէս, Ա. չրջան, հտ. ԺԺ., թիւ 2, էջ 29-42 (հայերէն անվարկուած):

36. TOYNBEE J. M. C., Roman Historical Portraits, Իթակա, Նիւ Եորք, 1978, էջ 131-133:

Կնիքներու ուսումնասիրութիւն

Տիգրան արքայի կիսանդրին քանդակուած է իր բոլոր դրամներու առաջին կողմին վրայ. իսկ մեր «դրամագիւտ»ի բոլոր արծաթներուն հտին դրուագուած է Բախտը եւ լուղորդը: Դրամ թիւ 66 եւ 67 (խումբ Ժ եւ Ի), կնիք թիւ 71, կրնայ նկատուիլ բացառութիւն մը: Բացի այս երկու դրամներէն՝ իրարու նման դրամներ գոյութիւն չունին երկու տարբեր խումբերու միջեւ: Նոյն խումբին մէջ չատ դրամներ կան, զարնուած՝ նոյն կնիքէն: Անձ մը կրնայ եղբակացեալ, թէ հոս ներկայացուած դրամներէն ոմանք, անկասկած, կազմած են դրամագիւտի մը մասը: Նօթանառնութիւն չորեքդրամեաններ զարնուած են 39 ակոյմի եւ 62 բեկոյմի կնիքներով:

Կնիքներու մեծամասնութիւնը նախապէս տեղեկագրուած է, թերեւ նպատակաւարմար պատճառներով բոլորը չեն ներկայացուած Պտուկեանի Արտաշէսեան հարստութեան դրամները գիրքին տախտակներուն վրայ: Տիգրանի պատանիի զիմանկարին (խումբ Ա1) գծագրութիւնը նախապէս հրատարակուած է Մորզանի կողմէ³⁷: Խումբ Գի մենագիրները Պտուկեանի կողմէ հրատարակուած են, սակայն երկու տարբեր դրամներու հտին, ինչպէս որ կը նշմարուի տախտակներուն վրայ³⁸:

Կնիքներ 63. 108. 112-116. 77. 120. 122, 124 (վեցթեանի աստղ. *, Δ, Μ, Η. Θ, Σ. նոր զիմանկար. Α, Μ, Α. նոյն կարգով) կը պատկանին Զ, Թ, Ի եւ Խ խումբերու. բոլորն ալ նորութիւններ են ու ցարդ չեն ներկայացուած: Այս դրամներուն վրայ երեւցող նոր տառերու մենագիրները, ինչպէս նաեւ կնիք 77ի զիմանկարը պէտք է նկատուի այս «դրամագիւտ»ին մեծագոյն նպատար հայ դրամագիտութեան յառաջդիմութեան:

Մենագիրներու ուսումնասիրութիւն եւ արծաթ դրամներու ժամանակագրութիւն

Տիգրան Մեծի դրամները թողարկուած են իր կայսրութեան բազմաթիւ դրամաւարաններուն մէջ: Չորեքդրամեանները թողարկուած Դամասկոս՝ թուագրուած են ըստ սելեւկեան տոմարակալութեան (ունենալով 312 Ն.Ք. իբրեւ թուագրութեան սկիզբը): Բոլոր

37. DE MORGAN J., *Manuel de Numismatique orientale de l'Antiquité et du moyen âge*, Փարիզ, 1923-1936, էջ 192, նկար 215:

38. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵՂ, ԱՆԴ, տախտակ 2-3, թիւ 20 եւ 41:

զրամագետները կը համաձայնին, թէ Դամասկոսի չորեքզրամեաններուն վրայի թուականները ($AM\Sigma = 72-71$ Ն.Ք., $BM\Sigma = 71-70$ Ն.Ք., $GM\Sigma = 70-69$ Ն.Ք.)³⁹ կը համապատասխանեն այն չրջանին, երբ ինք գրաւեց ու իշխեց Դամասկոսի վրայ (72-69 Ն.Ք.): Չորեքզրամեանները թողարկուած Արտաշատ, Անտիոք, Տիգրանակերտ եւ այլ անորոշ զրամահատարաններ, կարիք ունին զրամագիրտական հետազոտութեանց՝ սելեւկեան զրամներու ուսումնասիրութեան ծիրին մէջ:

Չորեքզրամեաններուն վրայ, զաշտի աջին, արմաւենիի ճիւղին աջ կողմը, զրոշմուած են՝ Λ , Θ , Ω , Υ , Σ , $(\cdot)$, H; Բախտի ճախին՝ *, Δ , M. Ժայռին վրայ՝ ∇ , ρ , Θ , Σ , +, AM, A:

Ըստ Պտուկեանի, մենագիրներուն իմաստը անորոշ է, «Չորեքզրամեաններու բեկողմը ունի փակագիրներ: Ինչպէս սելեւկեան զրամներու փակագիրները, ասոնք ալ հաւանաբար կու տան տարբեր արտադրութիւններ եւ թերեւս ալ մաս կը կազմեն հաշուապահական զրութեան մը»⁴⁰: Ըորճ Մակ Դոնալդ կը գրէ, «Բաղդատութիւններու արդիւնքը անօգուտ եղած է: Միայն ապահով կերպով կարելի է ըսել, որ կապակցութիւններէ ոմանք կ'երեւի թէ կը ներկայացնեն զրամահատարանի տնօրէններուն անունները»⁴¹: Կլիվ Ֆոս ունի ծաւալուն քննարկութիւն մը նուիրուած Տիգրանի զրամներուն: Ֆոս չունի որեւէ լուծում եւ կը թելադրէ թէ «Պատմական նկատառումներ աւելի իմաստալից փոստ պիտի ցոյց տան»⁴²: Հիմնուած զրամի ոճին վրայ, Ֆոս կը թելադրէ նշանակել չորեքզրամեաններու յատուկ խումբերը որոշ զրամահատարաններուն⁴³:

Դրամաներուն վրայ, արմաւենիի ճիւղին վերեւ զրոշմուած են $\cap$, EA, $\zeta\Lambda$ մենագիրն ու տառերը. արմաւենիի ճիւղին տակը՝ Δ , Θ , H I, Λ տառերը. ստորաբաժնին՝ ΞK , ΞC տառերը:

Պտուկեանի կարծիքն է թէ «... Անկարելի է գոհացուցիչ պատասխաններ տալ սոյն գիրերու նշանակութեան մասին: Թերեւս անոնք ունին մասնաւոր նշանակութիւն մը եւ կամ ալ փողերանոցի պէտին նշաններն են»⁴⁴: Ը. Մակ Դոնալդ արմաւենիի ճիւղին վրայի տառերը ($\Delta\Lambda = 34$, $EA = 35$, $\zeta\Lambda = 36$) կը համարէ թուագրական համակարգ մը»⁴⁵: Կ. Ֆոս կ'ընդլայնէ գահակալութեան այս տարիները 38ր ($Z\Lambda =$

39. MAC DONALD GEORGE, «The Coinage of Tigranes I», Numismatic Chronicle, Դ. չրջան, հտ. Բ., 1902, էջ 200; NEWELL EDWARD T., Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, Նիւ Եորք, 1939, էջ 107, թիւ 147-149: ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԶ, ԱՀԴ, Catalogue, էջ 7-8, թիւ 12-14:

40. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԶ, ԱՀԴ, էջ 14:

41. MAC DONALD G., նշուած աշխատանք, էջ 195:

42. FOSS CLIVE, «The Coinage of Tigranes the Great», Numismatic Chronicle, հտ. 146, 1986, էջ 26-38:

43. ՖՈՍ, նշուած աշխատանք, էջ 65-66:

44. ՊՏՈՒԿԵԱՆ ԶԱՐԵԶ, ԱՀԴ, էջ 17:

37, HA = 38)⁴⁶: Հ. Սէյրիգ⁴⁷, Ե. Բաբելոն⁴⁸, Ժ. Մակ Դոնալդ⁴⁹, Ա. Ն. Զոգրաֆ⁵⁰, եւ Խ. Մուշեղեան⁵¹ կը համարեն թուադրական համակարգ մը: Հիմնուած դրամներուն արձանագրութեանց վրայ՝ Բաբելոն կը թելադրէ, թէ փրիսիկեան վաճառաչն թրիփոլի եւ Սիդոն քաղաքներուն մէջ ընդունուած տոմարը գործածուած կրնայ ըլլալ: Հոս 111 Ն.Ք. թուականը կը համարուէր ժամանակագրութեան սկիզբը: Մակ Դոնալդ կը յիշէ թէ Տիգրան, իբր ժառանգորդը Փիլիպպոս Փիլադելփոսի ստացուածքին, գործածեց Բաբելոնի քննարկած համակարգը: Հրատարակուած բոլոր դրամներուն վրայի տառերը մանրամասնութեամբ կը քննարկուին Մուշեղեանին կողմէ, ուր տարեթիւերը կ'ընդլայնուին մինչեւ 39 (ΘΛ): Այսպիսով ΔΛ = 34 կը հաւասարի 111 — 34 = 77 Ն.Ք. թուականին (EA = 76, ζΑ = 75, ΖΑ = 74, HA = 73, ΘΑ = 72): Յայտնաբերուած տարեթիւերը կ'իյնան Տիգրան Մեծի դահակութեան յաջորդողն տարիներուն: Ուրեմն, խնդրոյ առարկայ «դրամագիրտ» դրամները թողարկուած են 76 եւ 75 Ն.Ք.:

Բախտին բռնած Տիգրան տակի կեդրոնական մենագիրները, ըստ Խ. Մուշեղեանի, թողարկման յաջորդականութիւնը կամ ամիսները յիշատակելու իմաստով արձանագրուած յունարէն տառեր են⁵²:

Բոլոր դրամագէտները չեն ընդունած վերեւ ներկայացուած քննարկութիւններն ու տեսակէտերը: Եթէ այս վիճելի կէտերը զոհացուցիչ կերպով պիտի պատասխանուին եւ ընդունելի ըլլան համայն դրամագէտներուն անխտր, լայնատարած դրամագիրտական հետազոտութիւն հարկաւոր է, չին յունական դրամներու ծիրէն ներս, թողարկուած՝ Սելեւկիա եւ հիւսիսային Միջագետք:

Եզրակացութիւն եւ ամփոփում

Ըստ վստահելի աղբիւրի մը, խնդրոյ առարկայ «դրամագիրտ»ը բաղկացած է Տիգրան Մեծի 80 կտոր արծաթեայ դրամներէն: Առանց ո՛րեւէ դրամագիրտական տեղեկութիւն քաղելու, «դրամագիրտ»ը ցիր

45. MAC DONALD G., նշուած աշխատանք, էջ 197:

46. ՅՈՍ, նշուած աշխատանք, էջ 25:

47. SEYRIG H., «Trésor Monétaires de Nisibe», Revue Numismatique, չրջան Ե., հտ. ԺԷ., 1955, էջ 112-116:

48. BABELON E., Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Փարիզ, 1890, էջ CLXIX.

49. MAC DONALD G., նշուած աշխատանք, էջ 198:

50. ЗОГРАФ А. Н., Античные монеты, Մոսկուա, Լենինգրադ, 1951, էջ 87, (առանքէտով):

51. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ. Ա., «Արտաշատի հայկական զանօր», Հայ դրամագիրտական Հանդէս, չրջան Ա., հտ. Դ., 1978, էջ 105-124:

52. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ. Ա., նշուած աշխատանք:

ու յան եղած ու տարածուած է զանազան վայրեր: Վաճառականներուն եւ զրամահաւարներուն հետ չփում հաստատուեցաւ, հնազանդական զրամներու վաճառքի եւ աճուրդի ցուցակագրութիւնները քննուեցան, քաղելու համար անհրաժեշտ տեղեկագրութիւնը եւ վերակազմելու ընծայուած «զրամագիր»-ը: Ընդունելի է, թէ ներկայ ցուցակագրութիւնը կրնայ պարունակել զրամներ, որոնք զրամագիրտին մասը կազմած չըլլան եւ պատկանած ըլլան սեփական հաւաքածոյի մը կամ վաճառականի մը պահեստի հաւաքածոյին:

Հիմնուած զրամի երեսին զիմաստակերին, խոյրի ոճին եւ ետեւի տառերուն ու մենագիրներուն վրայ՝ չորեքզրամեանները զատուեցան տասներեք խումբերու: «Դրամագիր»-ին 78 չորեքզրամեանները զարնուած են 39 երեսի ու 62 կոնակի կնիքներով: Կնիքները, որոնք չեն տեղեկագրուած Զարեհ Պառլեանի Արտաշէսեան հարստութեան զըրամները զիրքին մէջ, կը պարունակեն խոյրի վրայի վեց-թեւանի աստղ մը (կնիք 63), ակողմի նոր զիմաստակեր մը (77), եւ նոր տառեր կամ մենագիրներ ու անոնց կապակցութիւնները՝ *, Δ, Μ, Η (108), Θ, Σ (112-116), Α, Μ (120), Α (122, 124):

Չորեքզրամեաններու ետին արձանագրուած են յունատառ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ եւ կը պատկերացնեն Անտիոքին Բախտը: Դրամագէտներ կը համաձայնին, թէ այս զրամները թողարկուած են Անտիոք: Յարզ զրամագէտներ չեն կրցած համաձայնիլ դաշտին մէջի եւ ժայռին վրայի տառերուն ու մենագիրներուն իմաստի մասին:

Ներկայ «զրամագիր»-ին բոլոր զրախմանները իրարմէ տարբեր են: Առաջինը ունի ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ յունատառ արձանագրութիւնը: Հաւանաբար կոխուած ըլլայ սելեւկեան փողերանոց մը, ուր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ արձանագրութեամբ չորեքզրամեաններ կոխուած են: Միւս ութը զրախմանները ունին ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ յունատառ արձանագրութիւնը: Դրամագէտներ կը համաձայնին, թէ զրախմանները կոխուած են Մեծ Հայք, հաւանաբար Արտաշատի փողերանոցը եւ արձանագրուած՝ 35, 36 (ΕΛ, ζΑ): Բազմաթիւ զրամագէտներ կը նկատեն այս թուանշանները իբրեւ դահակալութեան տարի մը կամ թուագրութիւն մը: Հ. Սէյրիզ, Ե. Բարեւոն, Գ. Մակ Դոնալդ, Ա. Ն. Չոքրաֆ եւ Խ. Ա. Մուշեղեան կը նկատեն թուագրութիւն մը: Հիմնուած զրամին արձանագրութեանց ոճին ուսումնասիրման վրայ՝ Բարեւոն կը թելադրէ թէ Հայաստան կրնայ ընդունած ըլլայ Փիւնիկիոյ տոմարակալութիւնը, ուր 111 Ն.Ք. թուագրութիւնը ժամանակագրութեան սկիզբն էր: Ուրեմն, մեր «զրամագիր»-ին եօթ զրամները կոխուած կրնան ըլլալ 76 եւ 75 Ն.Ք.:

Հայ զրամագիրտութիւնը տակաւին ունի երկար ճանապարհ կըտրելիք, եթէ խորհրդաւոր զգարչը պէտք է վերցուի եւ հայկական զրամներուն վրայի տառերուն եւ մենագիրներուն իմաստը վերծանուի ու

ըլլայ մատչելի եւ ընդունելի բոլոր դրամագէտներուն: Յուսալի է, որ յառաջիկային, դրամագիտական հետազոտութիւնը լուծէ հայ դրամագիտութեան զաղտնիքները եւ պատասխանէ բոլոր այն հարցումներուն, որոնք ցարգ կը մնան հայ դրամագիտութեան մութ էջերը:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Ներկայ յօդուածը շարուած ու մամուլի տակ էր, երբ յաւելեալ տեղեկութիւն յայտնաբերուեցաւ Տիգրան Մեծի արծաթեայ դրամներուն մասին: Նպատակադարձոր համարուեցաւ անշտա կերպով իբրեւ յաւելում ներկայացնել աւելի ուշ յայտնաբերուած տեղեկութիւնը: Ստոյգ կերպով չենք կրնար պնդել թէ չուկայի վրայ երեւցած դրամները սկզբնական զանձին մաս կը կազմեն, բայց դրամագիտութեան տեսանկիւնէն անհրաժեշտ է, որ կարելի եղածին չափ բոլոր տուեալները ի մի համախմբուին միատեղ օգտագործուելու համար:

Աղիւսակ 4. Ցուցակագրութիւնը Տիգրան Բ.ի չորեքդրամեաններուն, յաւելում

թիւ	ԱԶԳ	Բեկորմի խորագիր	կշիռ (կր)	Գճ	ՄԳ	Խմբ Ա-Բ կողմ կնիք	Աղբիւր
01	19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.21	Α	Δ	Ա.1 09 16	Լ 66-328
02	19/17	ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.92	Α	Δ	Ա.1 01 126	ԼԱ
03	19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.95	Α	Δ	Ա.1 05 128	ԼԱ
04	19/17	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.74	Α	Δ	Ա.2 15 130	ԼԱ
05	18/19	[Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.72	Θ	Δ	Բ.1 29 132	Սթ. 93-2110
06	18/19	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.40	Θ	Δ	Բ.1 29 134	ԿնԲ 19-1 No. 86
07	37	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	14.68		Δ	Բ.2 — —	ԼԱ
08	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.56	Ω	բ	Գ 47 136	ԵԿ 63-84
09	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.26	Ω	բ	Գ 79 138	Սթ. 11-93-468
10	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.28	Ω	բ	Գ 79 138	Սթ. 11-93-469
11	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.98	Ω	բ	Գ 43 140	ԼԱ
12	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.80	Ω	բ	Գ 43 142	ԼԱ
13	35/41S	[ΒΑ]ΣΙΛΕΩ[Σ] ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.69	Ω	բ	Գ 45 144	ԼԱ
14	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.79	Ω	բ	Գ 47 146	ԼԱ
15	35/41S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	—	Ω	բ	Գ 81 148	ԿԿԼ 2 94-6
16	24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	17.28	Τ		Է.1 65 150	ԿնԲ 18-4 No. 65
17	24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	16.18	Τ		Է.1 65 100	Լ 66-329
18	24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	16.16	Τ		Է.1 65 152	Սթ. 10-93-870
19	24	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.87	Τ		Է.1 65 150	Սթ. 10-93-871
20	25	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.92	Υ		Է.2 65 104	ՆԱՅ XXXIII-267
21	33S	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	15.35	Θ, Σ	Ի.1	83 154	Լ 66-327

Աղիւսակ 5. Յուցակագրութիւն Տիգրան Բ.ի դրամամետրոն, յաւելում

քի	ԱԶՊ	Բեկողմի խորագիր	կշիռ (կր)	Պճ	Խմբ	Աղբիւր
22	79	ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ	3.76	ՀԱ,Ե	Ար	Ար 93-2111

Դիտողութիւններ

1. Քննարկուող «դրամագիրտ»ը կա՛մ 80 կտորէ շատ աւելի մեծ է եւ կա՛մ մէկէ աւելի գանձերէ կազմուած է:
2. Յաւելումներն մէջ կան նոր կնիքներ, սակայն նորութիւններ զոյգութիւն չունին: Եստիքն չեն պարունակեր նոր դիմանկար կամ մետաղի:
3. Վերջին քաններկու դրամներու ընդհանուր որակը աւելի բարձր է, իսկ գինը՝ աւելի նպաստաւոր: Ուրեմն, ցարդ Հրապարակ իջած էին բաղդատարար վատորակները եւ լաւագոյնները պահուած վերջաւորութեան կամ յետագային:
4. Քանի որ ներկայիս գինները աւելի նպաստաւոր են քան ինչ որ էին նախապէս, կը մղուինք եզրակացնելու, թէ նոյն տեսակ արծաթները գնող դրամահաւաքները եւ թանգարանները համեմատաբար նուազ են եւ չեն կրցած սպառել Հրապարակ իջած «դրամագիրտ»ը կամ բոլոր «դրամագիրտ»երը:
5. Վերջին քանի մը տարուան ընթացքին Հրապարակ նոր իջած չորեքդրամեաններուն ընդհանուր քանակը կրնայ շատ մօտենալ 2. Պատկեանի դասական գրքին մէջ ջուցակագրուածներուն: Նման պարագային՝ կարելի է սպասել յաւելեալ դրամներու մուտքը դրամագիրտական ասպարէզ:

ԵՂԻԱ. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Summary

A «HOARD» OF SILVER COINS OF TIGRANES II

Y. T. NERCESSIAN

According to one reliable source, the "hoard" under discussion consists of 80 pieces of silver coins of Tigranes the Great. It was dispersed to various coin dealers and collectors before pertinent data was retrieved. Various dealers and collectors were contacted, and sale and auction catalogues were reviewed to compile the present "hoard." Admittedly, the list includes some coins which came from private collections or dealer holdings and never constituted a part of this "hoard."

The "hoard" was classified according to the scheme of Paul Z. Bedoukian's *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, where 36 different varieties of Antioch tetradrachms and 39 Artaxata drachms are classified. All of the coins presented are assumed to belong to this "hoard" and are classified in the catalogue. In Table 1, the first column in the catalogue gives the assigned specimen number. The second column references Bedoukian's corpus number. When required, the obverse and reverse of two Bedoukian corpus numbers are combined to offer the best illustrative and descriptive reference. The third column gives the reverse legend. The fourth column is the weight of the coin. The columns five and six provide reverse field letters and monograms, respectively. The seventh column indicates the group letter to which the coin is assigned. Columns eight and nine give the obverse and reverse die varieties (odd numbers to the obverse and even numbers to the reverse). The last column notes the source where the coin is preserved or was catalogued originally for sale or auction. The drachms are listed separately in Table 2 with a simplified format since all specimens are different from each other.

The tetradrachms were sorted into thirteen groups based on the style of obverse portrait, tiara design, and reverse field letters and monograms. Seventy-eight tetradrachms were struck with 39 obverse and 62 reverse dies.

Dies not reported in Paul Z. Bedoukian's *Coinage of the Artaxiads of Armenia* include six-rayed star on the tiara (die 63), an obverse new portrait (77), and new field letters or monograms and their combinations: *Δ, M, H (108), Θ, Σ (112-116) A, M (120), A (122, 124).

All of the tetradrachms are inscribed ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ and depict the Tyche of Antioch on their reverse. Numismatists agree that these coins were issued in the mint of Antioch. So far there is no consensus on the meaning of these monograms.

All of the drachms in this "hoard" are different from each other. The first has the inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, most likely struck in a Seleucid mint where tetradrachms with ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ legend were issued. The other eight drachms are inscribed ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ. The consensus is that these were struck in Armenia proper, most likely in the mint of Artaxata. They are inscribed 35, 36 (EΛ, ςΛ). Many numismatists consider these letters his regnal year or a dating system. E. Babelon suggests that

perhaps Armenia adopted the Phoenician principle of dating where 111 B.C. was used as the reference date. By this reasoning, seven of the drachms of our "hoard" were issued in 76 and 75 B.C.

Armenian numismatics has a long distance to travel if the veil of mystery is to be removed and the meaning of field letters and monograms of Armenian coins are to be deciphered and be acceptable to all numismatists. It is hoped that in the near future numismatic research will unravel this mystery of Armenian numismatics and answer all questions which are remaining as the obscure pages of Armenian numismatics.

Տախտակ 1. Տիգրան Բ.ի արծաթե երու «դրամագիտ» մը

8

9

10

11

12

13

14

Տախտակ 2. Տիգրան Բ.ի արձարներու «դրամագիտ» մը

Տախտակ 3. Տիգրան Բ.ի արծաթեներու «դրամագիտ» մը

22

23

24

15

26

27

28

Տախտակ 4. Տիգրան Բ.ի արձարաներու «դրամագիտ» մը

Տախտակ 5. Տիգրան Բ.ի արձարներու «գրամագիւտ» մը

36

37

38

39

40

41

42

Տախտակ 6. Տիգրան Բ.ի արծաթեներու «դրամագիւտ» մը

Տախտակ 7. Տիգրան Բ. ի արժարաներու «դրամագիտ» մը

50

51

52

53

54

55

56

Տախտակ 8. Տիգրան Բ.ի արձարներու «դրամագիւտ» մը

Տախտակ 9. Տիգրան Բ.ի արծաթեներու «դրամագիտ» մը

Տախտակ 10. Տիգրան Բ.ի արձարներու «դրամագիտ» մը

Տախտակ 11. Տիգրան Բ-ի արձարներու «հրամագիտ» մը

79

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

Տախտակ 12. Տիգրան Բ.ի արձարներու «դամագիտ» մը

Տախտակ 13. Տիգրան Բ.ի արծաթեներու «դրամագիտ» մը (յանելում)

8

9

10

11

12

13

14

Տախտակ 14. Տիգրան Բ.ի արծաթեներու «դրամագիտ» մը (լաւելուած)

Տախտակ 15. Տիգրան Բ-ի արծաթեներու «դրամագիտ» մը (լաւիում)